

dokumentálja a teljes szakmai levelezés módszeres feltárása és összegyűjtése. Ezen a területen a hazai munkák közül elsőként Soós István teremtett történész-levelezés kötetével módszertanilag megalapozott, követésre érdemes hagyományt. Azóta Csánki korszakával közvetlenül érintkező levelezés-kötetek is napvilágot láttak. Kor- és munkatársa, Barabás Samu korrespondenciájából hat évtizedet fogott át a sepsiszentgyörgyi válogatás. (*Csánki Árpád: Barabás Samu 1855–1940. Sepsiszentgyörgy 2006.*) A művészettörténész Henszlmann Imre széles nemzetközi kapcsolatrendszerének két kötetre terjedt a dokumentációja, és az erdélyi közgyűjteményi tudós mindenek, Kelemen Lajos levelezésének a korábbi évben indult meg a teljesség igényével készülő kiadása. A magyarországi tudóslevelezések közzétételének egységes módszertani szempontrendszerét az utóbb említett kötetekre már nem adaptálták, és fragmentáltságára jellemző, hogy három kiadónál jelent meg a recenzált munkával együtt összesen négy kötet. Ezen a területen célravezető lenne tisztázni és egységesíteni a kiadási alapelveket, valamint figyelembe venni a nemzetközi tapasztalatokat, amelyhez elsősorban a Bajor Tudományos Akadémia gondozásában a *Deutsche Geschichtsquellen des 19. und 20. Jahrhunderts* című sorozatból olyan historikusok, mint Theodor Mommsen, Johann Gustav Droysen, Johannes Haller és az osztrák Heinrich von Srbik tudományos levelezése kiadásának módszertani hozadékát lehetne hasznosítani. A tartalmas előmunkálat és a levéltárosi tapasztalat, amely a recenzált kötet szakmai színvonalának fedezete, valósággal felkínálja Reisz T. Csabának a lehetőséget ezeknek a módszertani irányelveknek az összegzésére, és természetesen a minél teljesebb Csánki levelezés-korpusz feltárására és kiadására.

Ress Imre

MAGYAROK SZOVJET FOGSÁGBAN

Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként

vagy politikai rabként elhurcoltakról

Szerk. Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor

Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp. 2016. 240 oldal

Annak hatására, hogy a 2015–2017 közötti időszak a Szovjetunióba hurcoltak emlékévé lett, rengeteg kiállítás, helyi kutatáson alapuló könyv és gyűjtés látott napvilágot. A Nemzeti Emlékezet Bizottsága a jelenleg ismertett kötettel járult hozzá az elhurcoltak történetének feldolgozásához.

Az előszó nem oldja fel a kiadvány létrejöttének indokát, csak egy szemelvénygyűjtemény közreadásának célját szögezi le. Az, hogy ennek miféle funkciója van, netán a téma „össznarratív” létrehozását kívánja formába önteni, vagy a tudományos eredmények összefoglalását szeretné, esetleg pedagógiai motivációja lenne – nem derül ki. Ennek ellenére a kötet szép, és a modern – főleg ismeretterjesztő – könyvek hagyományaihoz mérten izgalmasan szerkesztett kulcsínnel rendelkezik: ábrák, térképek, használati tárgyak fényképei nemcsak díszítik, de forrásértékkel is kiegészítik az oldalakat.

A szerkesztők öt sorszámozott téma köré csoportosították az interjúrészleteket, amiket bemutató leírások előznek meg. A gyűjteményt többségében már megjelent közlésekből válogatták ki, egymás mellé helyezve őket. Ez alól Tóth Gábor szerkesztő gyűjtése a kivétel, amely némi exkluzivitást ad a munkának.

A kötet a második világháború utáni elhurcolásokra és hadifogságra helyezi a hangsúlyt, és csak nagyon érintőlegesen foglalkozik az 1944 előtti magyar GULAG hadifoglyokkal.

A rendszerváltás körüli szabad közbeszédben születtek meg először azok a művek, amelyek részletesen taglalták a Szovjetunióba elhurcolt németek, hadifoglyok és elítéltek sorsát. A 2010-es években újra felfedezte a történettudomány és az emlékezetkultúra a deportálások témáját. Az előbbieket főleg Stark Tamás és Bognár Zalán tudományos munkásságában érhetők tetten, az utóbbiak pedig a megannyi emlékkötet, napló, visszaemlékezés és helytörténeti munka közreadásában. A gyűjtemény ezekből válogat. A rendszerváltás körüli műveket főleg Füzes Miklós, Kormos Valéria, Sára Sándor gyűjtései és visszaemlékezései, az ezredforduló utáni éveket Dupka György, Menczer Gusztáv, Zsúnyi Illés munkái képviselik. A kétezres évek fiatal kutatói és gyűjtői főleg regionális szinten kutatták a deportálásokat. Márkus Beáta (Baranya), Molnár D. Erzsébet (Kárpátalja) és Muskovics Andrea Anna (Tárnok és környéke) eredményeit ezen kötet is gazdagon idézi.

Az öt rész és ezek fejezetei a visszaemlékezésekből fakadó források ívét követik, és ezek az empirikus „oral history” élmények határozzák meg a könyv narratíváját is. Mivel traumatikus leírásokat kap az olvasó – narratív elemzések hiányában – ezért főleg traumatörténet e kötet hatásmechanizmusa. A fejezetek többségét történeti bevezető előzi meg, amely az események feldolgozásával rövid kommentárrá válik, hogy aztán a főszöveg utolsó „Történeti háttér” leírásába ismétlődve beépüljön. Az előszó leszögezi, hogy a kötet a deportáltak három körét a *hadifoglyként*, *internáltként* és *politikai elítéltként* elhurcoltakat hasonlítja össze. E megkülönböztetés főleg Bognár Zalán „malenkij robot” definíciójának ontológiai felosztását takarja, így nem csoda, hogy a további részekben is az ő kézjegyére bukkanhatunk.

Az első rész a *Fogságba vetéstől a gyűjtőtáborokig* címmel részletesen kifejti a fent említett jellemzőket. Kiemelendő, hogy sem az eddigi irodalom, sem e kötet nem határozta meg, hogy a „németként való elhurcolások” vajon mennyire tekinthetők „magyar” tragédiának. E kérdés csak látszólag lényegtelen. Az utóbbi évek szakirodalmában többször vita témáját képezte, hogy vajon a tömbben élő honi német nemzetiségi csoportok elhurcolásához hozzájárultak-e a két világháború közötti etnopolitikai feszültségek. Az első rész különválasztja azon civilek és hadifoglyok elhurcolását, akiket a GUPVI (Hadifogoly – és Internáltügyi Főparancsnokság), és akiket GULAG (Lágerek Főparancsnoksága) táborba hurcoltak elítéltként. Ez a különválasztás végigkíséri a könyvet.

Több alfejezet foglalkozik az elhurcolás motivációival, az etnikai tisztogatással (Kárpátalján), a németként való elhurcolással és a hadifogoly-létszám kiegészítéssel. Ez utóbbi és az etnikai tisztogatást főleg Budapesten és környékén, Nyíregyházán, Debrecen és környékén, Kárpátalján és Észak-Erdélyben hajtották végre igazoltatás ürügyén, többségében férfiakon. A németek elhurcolása ettől eltérően már a 18 és 30 év közötti nőkre is kiterjedt. Néhány megjegyzés kivételével sajnos e könyv is adós marad azzal, hogy a deportálás topográfiai különbségét meghatározza. A szemelvényekben nem került bele a közlők életkora és társadalmi státusza sem, ami pedig alapvetően meghatározza az 50-60 évvel későbbi emlékezés traumatikus mértékét. Egy-egy tájnyelvi közlés árulkodik csupán az elbeszélő paraszti voltáról.

A második rész a gyűjtőtáborokba való elhurcolást és annak elhúzódsát, okait mutatja be; a létszámfeltöltés, az útbaigazítás mértéke, illetve az adott tábor lélekszáma is indokolta az elnyúló várakozást. Már itt járvány és éhezés ütötte fel a fejét, amely a későbbi fejezetek témája lesz. Az idézeteken érezni azt a hatalmas leértékelést, amely már az első napon az embereket érte. A németeknél is 5-7 nap volt a menetelés ideje, de tájegységként ez is változik. A zempléni német falvakból elhurcoltak romániai területekre kerültek gyűjtőtáborba, a Dunakanyarból pedig Kál-Kápolna állomásig gyalogoltak. A részekben belül több fejezet szól a magyar gyűjtőtáborokról. A „legismertebbek” a szegedi, temesvári és ceglédi táborok voltak, ahol hatalmas járványok pusztítottak a deportáltak között. A részletesség mögött ismét Bognár Zalán szerzősége áll, hiszen *opus magnum*ának számító munkáját e témából írta (*Bognár Zalán: Hadifogolytáborok és [hadi]fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt*

Magyarországon 1944–1945. Bp. 2012.). Az ide kiválasztott szemelvények is a legszuggesztívebb idézetek, már-már irodalmi mélységűek.

Másik nagy tematikai egység a GULAG-táborokba elhurcoltak története, akik általában politikusok, közeleti személyek, a katonai felső vezetés, nagy többségében a leventemozgalom tagjai voltak, illetve a különböző szovjetellenes tevékenységgel megvádolt nők és férfiak. A GULAG-ra való elszállítást ítélelhozatal is megelőzte. A szerkesztők leginkább az „elrablás” toposza köré helyezték a hangsúlyokat. A részletekből érezni, hogy „nagy elbeszélések” sodrából ragadták ki azokat.

Ennek a következő fázisa a második részben a *Kiszállítás – vasúton a szovjetunióbeli céltáborokig* címet kapta. Az első részekben megismert tematika érvényesül a kötet végéig; különválasztódik a GUPVI és GULAG táborokba való elszállítás, a németként, hadifogolyként elhurcoltak útja. A gyűjtőtáborokból a céltáborig általában 4–6 hétig tartott az út romániai tranzittáborokon keresztül. A szerelvények „G” típusú 40 tonnás, bedrótozott ablakú marhavagonokból álltak össze. Az elhurcoltak többsége a padlón feküdt, élelmiszerként csak száraz kenyeret kaptak. Vízhány, jégcsapok, piszkos hó fogyasztása, az állomások, mint gyűjtőtáborok megjelenése és a kelet-európai elhurcoltakkal való összekeveredés határozzák meg a közlések mind a civilként, mind a németként elhurcoltak esetében. A GULAG érintetteknél a legszuggesztívebben a köztörvényes bűnözők leírása tűnik ki.

A harmadik rész (*A GUPVI- és GULAG- lágerekben*) a legrészletesebb, több fejezetre tagolódik. Elsősorban a barakkok állapota, a foglyok kategorizálása, dossziék készítése, a kihallgatások (főleg GULAG-foglyok esetében), a deportáltak ellátása, nyomora, betegségei adják a terror általi leértékelési sorozat további fokozatait. Ez erősítette, hogy a rabokat aszerint kategorizálták, milyen munkákat képesek elvégezni. Hangsúlyossá válik a lágerőrök és tolmácsok szerepe, mely sorsokat tudott megváltoztatni, valamint a rabok más nemzetiségűekkel, a többségi oroszokkal való kapcsolata a fajgyűlöletől a barátságig. A két tábor típus közötti különbség részleteiben is megmutatkozik. A kollektíven deportáltak általában a Donyec-medencébe, míg az elítéltek Szibéria területére kerültek. A lágerélet bemutatásának súlypontjait az *Élelmezés*, a *Ruházat*, a *Munka*, a *Mindennapi élet a lágerban*, a *Lágerőrök*, a *Szökés*, *büntetés*, a *Szabadidő (Propaganda, politikai nevelés, Hitélet, a Kapcsolattartás az otthoniakkal)*, valamint az *Egészségügy (Tisztálkodás, Orvosi ellátás, kezelés)*, *Halál, temetés, gyász* és a más táborokba való átköltöztetés (*Táborból táborba*) fő- és alfejezeteiben tematizálták a szerkesztők. Csak néhány fejezethez fűztek kommentárokat, főleg a ruházat, a munka, az élelmezés és a mindennapi élet világát bemutatókhoz. Pedig a szemelvényekből látszik, hogy a foglyok leértékelődésként élték meg a tragédiát, stratégiájuk volt ebben az időszakban a fogódzó, az emberi szövetségek, a klikkek kialakítása.

A negyedik és az ötödik rész a *Hazaérkezés*, valamint az *Otthon, a fogság utóélete* soványabak. Előbbi pár oldalt tesz ki, és ezek a közlések is már inkább az utóbbi részt erősítik. A hazatérők nagy részének újabb jogfosztás jut osztályrészül. Általában Csap–Debrecen–Budapest a közös útvonal. Bővebb és tragikusabb a GULAG-ról hazatértek sorsa és utóélete: sokkal összefogottabb közlések kerülnek itt terítékre, melyekben az a hasonlatos, hogy a szovjet hatalom szinte az utolsó pillanatig bizonytalanságban hagyta a deportáltakat. Hasonló erővel jelenik meg a szovjet erőszak és az ÁVH összehasonlítása is.

A kötet utolsó fejezete a kék lapokra szedett *Történeti háttér*. Bognár Zalán írása saját kutatásának összefoglalása. Először a szovjet hadsereg előrenyomulását és jóvátételi kérelmét állítja párhuzamba, majd a „malenkij robotot” definiálja. Bognár a helyi szintű döntési mechanizmusokat ütközteti az országos „paranccsal”, amely szerint minden katonaköteles férfit el kell hurcolni. A szerző különös hangsúllyal vázolja fel Budapest környékének nagymértékű deportálásait. Ennek okát abban látja, hogy a 2. Ukrán Front vezetője, Malinovszkij marsall, Budapest elfoglalásával késlekedett, és ezért több mint 100 ezer hadifoglyot kellett

kiállításra. Bognár részletesen bemutatja a hazai táborok életét és boncolgatja az etnikai elhurcolások mibenlétét, amelyet főleg a kárpátaljai területekre vetítve mutat be, kronológiailag visszalépve az időben az 1944. november 18. és december 16. közötti időszakba. Innen 22 951 magyar és német személyt hurcoltak el. Bognár innen bontja tovább dolgozatát a németek sorsa felé. A teheráni konferencián Sztálin leszögezte, hogy munkaerőre van szüksége. Az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság kártérítésnek tekintette a németek elhurcolását. A Szovjet Államvédelmi Bizottság 1944. december 16-i 7161. számú határozata vázolta fel a németek deportálásának menetét. Azt, hogy kit kell mozgósítani „köz munkára”, a helyi közigazgatás döntötte el, s az ezt tartalmazó listákat is ők állították össze.

Bognár összefoglalójából sajnos nem tudjuk meg, hogy a deportáltak majd' egymillió adatának van-e történeti alapja, vagy csak az emlékezetkultúra hiperbolikus terméke. A tömegével elhurcoltak mellett az egyéni, a GULAG-ra hurcoltak sorsa is megjelenik Bognár tanulmányában, például Kovács Béla, Gábor Áron stb. Bognár munkájának utolsó csapása a magyar hadifogolyügy felvázolása attól a ponttól, hogy az egyházak (például református, evangélikus) és az állam (Tildy Zoltán köztársasági elnök) is felléptek az ügyben egészen addig, amíg Rákosi Mátyás a hadifogoly-szabadító szerepében az ügyet a kommunista propaganda részévé tette.

A szerzők a források, illetve az oroszországi kutatások hiányára hivatkozva támaszkodtak túlnyomó részben a visszaemlékezésekre. A személyes kútfők legérdekesebbjének tartott naplók műfajából kevés került a gyűjteménybe. Néhány szerkesztési (a 137. és 142. oldalon ugyanaz a szemelvény szerepel), központozási hiba (202.) és pár pixeles kép rontja az összképet (például 30., 40., 56.). Mivel a magyarországi németek elhurcolása is nagy szeletét teszi ki a szövegnek, ezért a *Magyarok a szovjet fogságban* kötetcímet talán árnyalni lehetett volna azzal, ha magyarázatot adnak arra a szerkesztők, hogy ez esetben a németeken magyar állampolgárokat, vagy magyar érzelműeket értenek. Ennek ellenére a kötet egy szépen kivitelezett kompiláció. Ám sem válogatásában, sem rendezésében nem újszerű, s a témát is a legszakavatottabb kutatásokra támaszkodva inkább illusztrálja, mint összefoglalja. Ennek ellenére használható ismeretterjesztő munka, amely az emlékezetkultúrát és az iskolai ismereteket mélyítheti.

Ritter György

Vukman Péter

HARCBAN TITO ÉS RANKOVICS KLIKKJE ELLEN

Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)

ÁBTL–Kronosz, Bp.–Pécs 2017.

Egy száz fősnél alig nagyobb csoportról akár politikatörténeti, akár társadalomtörténeti elemzést készíteni – amennyiben nem a hatalom csúcsán álló személyekről van szó – többnyire lehetetlen és értelmetlen vállalkozás lenne. A kötet olvasói azonban meggyőződhetnek róla, hogy vannak olyan esetek, amikor ez nemcsak lehetséges, hanem fontos és rendkívül érdekesítő is. Természetesen szó sincs arról, hogy ez bármely tetszőleges csoport esetében megtehető, ám akkor igen, ha olyan célszemélyekről van szó, akik a pártvezetés és a politikai rendőrség érdeklődésének homlokterében álltak, s így hosszú éveken (évtizedeken) át tekintélyes mennyiségű forrásanyag keletkezett velük kapcsolatban. A hazánkba menekült jugoszláv politikai emigránsok ilyen személyek voltak. Sorsuk összekapcsolódott a blokkon